

FELSEFE DÜNYASI

2007/1 Sayı: 45

YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR

ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Necati ÖNER

Prof. Dr. Ahmet İNAM

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR

Doç. Dr. İsmail KÖZ

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S INDEX ve
TÜBİTAK /ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

P.K. 21 Yenışehir / ANKARA

Tel&Fax: 0.312 231 54 40

Fiyatı: 15 YTL (KDV Dahil)

Banka Hesap No:

Vakıfbank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No: 11 Y.Mahalle / ANKARA

Tel: 0.312 354 91 31 (Pbx) • Fax: 0.312 354 91 32

SOKRATES SORUNU

Mehmet ÖNAL*

GİRİŞ

Sokrates sorunu denen tartışmayı göz önünde bulundurmadan, Sokrates (MÖ 469-399)'in fikirlerine ilişkin doğru ya da güvenilir değerlendirmeler yapmak ve bir Sokrates biyografisi yazmak gayet zor hatta imkansız gibi gözükmektedir. Bu zorluk, sadece Sokrates'in yazılı bir eser bırakmamasından kaynaklanan bir sorun olmayıp, aynı zamanda, kendi fikirlerini onun ağzıyla söyleyen veya kendi düşünceleri için Sokrates'in fikirlerini mihenk taşı olarak kullanan farklı karakterlerdeki Sokratesçi yazarlar ve filozoflardan da kaynaklanmaktadır. Sokrates'in kendi fikirleri bu farklı kaynaklardan gelen bilgiler yüzünden paradoksal bir görünüm kazanmış ve felsefe tarihinde *Sokrates sorunu* olarak adlandırılan bir tartışma alanı oluşturmuştur. Makalemizin temel amacı işte bu soruna yönelik bazı değerlendirmelerde bulunmak ve en azından soruna dikkat çekmektir. Peki, nedir bu *Sokrates sorunu* ve niçin bu kadar önemlidir?

Sokrates sorunu temelde, Sokrates'in bir eylem felsefesi benimseyerek, fikirlerini yazmak yerine yaşamayı tercih etmesinden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar, arkasında yazılı bir kaynak bırakmayan her peygamber, filozof, fikir adamı ve öğretisi sahibi kimse gibi Sokrates'in de yanlış anlaşılmasının garip olmayacağı düşünülse de Sokrates'in anlaşılmasındaki problem sadece, onun yazılı bir kaynak bırakmaması ile sınırlı değildir: Çünkü onun durumunda olduğu halde, diğer kişilerin eser ya da sözlü anlatımlarına dayanarak, biyografileri ve fikirleri konusunda yeterli bilgilere sahip olduğumuz pek çok tarihi şahsiyetten bahsedebiliriz. Mesela kendisi hiçbir yazılı kaynak bırakmayan Epiktetos (MÖ 55- MS 135) gibi pek çok filozof ve düşünür öğrencileri tarafından tanıtılmışlar ve onların görüşleri hususunda genel olarak ciddi herhangi bir tartışma yaşanmamıştır. Fakat Xenophon ve Platon gibi öğrencilerinin kaleme aldığı Sokrates'i anlatan eserler ise böyle bir ortak görüş ve uzlaşma ortaya koyamamıştır.

Filozoflardan tutun da komedyacı şairlerine varıncaya kadar pek çok farklı kaynaktan gelen Sokrates'e ait bilgiler çoğunlukla birbirine uymamakta hatta birbiriyle gelişmektedir.¹ Bu kaynaklar, bazı konu başlıklarında ortak noktalara işaret etmiş olsa da içerik olarak bunlar çok fazla değildir. Öyleyse, "Kimin Sokrates'i tarihsel

* Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Aydın.

¹ Guthrie, *Socrates*, Cambridge, 2000, s. 6.

Sokrates'tir?" sorusuyla karşılaşmaktayız. Xenophon (MÖ 560- 470)'in Sokrates'i mi? Platon (428-347)'un Sokrates'i mi? Yoksa daha objektif bir felsefe tarihçisi olarak bilinen Aristoteles (384- 322)'in Sokrates'i mi? Hatta, Sokrates'e düşman olan ve onu alay konusu yapan, adeta onu kötü bir filozof prototipi olarak sunan Aristophanes (MÖ 446-388) gibi bazı muhaliflerin Sokrates'i mi?² Bunlardan hangisi, gerçek Sokrates portresini ortaya koymaktadır? *Sokrates sorununun* işte bu soruya verilen farklı cevaplardan ortaya çıkmaktadır.

Platon'un diyaloglarında çizilen portreye göre, Sokrates derin metafizik konuları ve felsefe problemlerini araştırmaktan bıkmayan bir teori adamı; Xenophon'un eserlerine göre, Sokrates iyi insan ve iyi yurttaş yetiştirmeye çalışan, teorik sorunlarla pek ilgilenmeyen, geleneksel bir halk öğretmeni; Aristoteles'in yazılarına göre ise, mantık ve metafizikle ilgilenen ve teoriye karşı ilgisiz olmamakla birlikte Platon'un yansıttığı gibi derin bir metafizikçi ve teorisyen olmayan biridir. Böylelikle Sokrates bize üç ayrı portre şeklinde sunulmaktadır. Bu üç portrenin dışında Aristophanes ise onu düzen bozucu, değerleri reddeden, gülünç, perişan, dinsiz ve ahlâksız bir kimse olarak sunmaktadır. Bütün bu farklı bilgi ve yorumlar göz önünde tutulduğunda Sokrates sorununun tartışılmasının ne kadar gerekli olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Her ne kadar, Sokrates'in dizinin dibinde yetişen ve görüşlerinin temsilcisi olarak bilinen Platon, hocası Sokrates'i en iyi temsil eden filozof olarak görülse³ de, bu kabulün yaygınlaşmasında Platon'un eserlerinde baş konuşmacının hep Sokrates olması yatmaktadır. Bu durumda, Platon'un eserlerinde geçen fikirlerden hangisinin Sokrates'e hangisinin kendisine ait olduğu da tartışmalı hale gelmektedir. Aristoteles ve diğer pek çok felsefe tarihçisine göre, Platon'a ait eserlerden, *Gençlik Diyalogları* dışındaki eserlerde yer alan görüşlerin Sokrates'e değil Platon'un kendisine ait olduğu artık yaygın bir şekilde kabul edilmektedir.⁴

İşte bu noktada *Sokrates sorununun* doğmasına sebep olan iki temel soruyla karşılaşmaktayız. Bunlar: "Kimin Sokrates portresi tarihi Sokrates'e daha uygundur?" ve "Platon'un hangi eserleri Sokrates'in fikirlerini yansıtmaktadır?" Bu iki soruyu cevap aramak için öncelikle yukarıda adı geçen yazarlara göre oluşturulmuş olan bu portreleri ana hatlarıyla ortaya koymak ve buradan hareketle üzerinde konsensüs sağlanabilecek bir Sokrates portresi oluşturmanın mümkün olup olamayacağını araştırmak gerekmektedir.

I. KİMİN SOKRATES PORTRESİ TARİHİ SOKRATES'E DAHA UYGUNDUR?

1- Xenophon'un Sokrates'i: Xenophon, Sokrates'i konu eden dört eserinden biri olan

² Benson, *Socratic Wisdom*, New York & Oxford, 2000, s. 7.

³ Vlastos, *Socrates*, Cambridge 1992, s. 48, 49.

⁴ Copleston, *Ön Sokratikler ve Sokrates*, İstanbul 1990, s. 128, 129.

Oeconomicus (Ekonomi) adlı kitabında, Sokrates'in insanda var olan bilgileri doğurtma sanatı ve hatırlama kuramından bahsederken, diğer üç eserini tamamen Sokrates'e ayırmıştır. Bunlardan birincisi olan *Memorabilia* (Hatıralar), tamamen Sokrates'in hayatına yönelik tablolar sunmaktadır. İkinci eseri Şölen Sokrates'in bir şölene çağrılmasını konu etmekte ve burada geçen diyalogları aktarmaktadır. Sokrates'in mahkemedeki savunmasını konu alan üçüncü eseri *Apologia* (Savunması) ise Platon'un Savunma adlı diyalogunda olduğu gibi, ölümün muhtemelen hayattan daha iyi olduğu, bir aracı daimonun (cin) Sokrates'e ilahi ilhamlar sunduğu, mahkemede ona yöneltilen suçlamanın neler olduğu ve Delfi tapınağındaki kâhine Sokrates'in bilgeliğinin sorulmasını işlemektedirler.⁵ Her iki Savunma'da da bu iki konunun işlenmiş olması, Sokrates'in hayatında bu iki olayın büyük öneme sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Bazı felsefe tarihçileri Xenophon'un eserlerinde çizilen Sokrates felsefesine yönelik açıklamaları, bir asker olması ve daha çok kültür tarihi konularıyla ilgilenmesi yüzünden, felsefi derinliği olmayan yazılar olarak yorumlarken, bazıları ise tam aksine Sokrates'in haksız yere asılmasının verdiği acı ile Xenophon kendi fikirlerinden çok vefa duygusu ile hocasının fikirlerini öne çıkarmış ve bu yüzden eserlerinde ortaya koyduğu Sokrates portresinin tarihsel Sokrates'e daha uygun olduğunu savunmuştur.⁶ Yine aynı durumu ifade etmeye çalışan bazı felsefe tarihçilerine göre ise, Xenophon her ne kadar iyi eğitim görmüş, kültürlü, dindar ve sporcu bir kişiliğe sahip ise de Sokrates'in gerçek felsefi yönünü pek hesaba katmamış ve onu, sadece pratiğe önem veren, yiğit bir ahlâk öğretmeni olarak göstermiştir. Hatta bu eleştirel görüşü benimseyen felsefe tarihçileri, Xenophon'un Sokrates portresine Dorik bir ton eklediğini⁷ ve onu olduğundan farklı sunduğunu, bu yüzden de onun tarihsel Sokrates resmini tam olarak ifade etmesinin mümkün olamayacağını söylemişlerdir. Fakat şurası çok açıktır ki her ne kadar Xenophon de Platon gibi Sokrates'ten etkilenmiş olsa da Platon ile karşılaştığında onun kendi fikirlerinin Sokrates'in fikirleri ile karışmaması için daha fazla çaba gösterdiği açıkça anlaşılabilir. Bu görüşü savunanlara göre, Sokrates'in bir insan ve halk öğretmeni olarak biyografisini oluşturmak istersek, Xenophon'un eserlerinin daha fazla öne çıkarılması ya da merkeze alınması daha uygun gözükmektedir.

İlkçağda, Aristoteles'in pek de etkili olmayan eleştirisi bir tarafa bırakılırsa, Xenophon'a yukarıda bahsi geçen eleştiri geleneğinin oluşmasında en etkili olan isim Schleiermacher (1768-1834) olmuştur. Ona göre Xenophon'un Sokrates'in düşüncelerini tam olarak yansıtamaması ve tarihî Sokrates'i temsil etmemesinin iki temel sebebi vardır: Bunlardan birincisi, Xenophon'un bir filozof olmamasından kaynaklanan Sokrates'in görüşlerini tam olarak takdir edip değerlendirememesi, ikincisi

⁵ Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Bursa 2001, s. 182, 183.

⁶ Cevizci, a. g. e., s. 181, 182.

⁷ Copleston, a. g. e., s. 128.

ise Sokrates'i tanıtmak için değil de suçlamalar karşısında onu temize çıkarmak için kitaplar yazmış olmasıdır. Mesela; Xenophon *Sokrates'ten Anılar* adlı kitabına şöyle başlamaktadır: "Sokrates devletin inandığı tanrılara inanmamakla ve başka birtakım yeni tanrılar getirmekle, ayrıca gençlerin ahlâkını bozmakla suçlanmıştır."⁸ Bu cümle'den sonra o, bu iddianın doğru olmadığına yönelik olarak bir savunma tarzında cevaplar vermeye koyulmuştur.

Schleiermacher'e göre, Xenophon yazılarında, hem Sokrates'i en geleneksel değerlerin savunucusu, tutucu ve uzlaşmacı bir şekilde sunmakta, hem de onun niçin suçlandığını ve ölüme nasıl mahkum edildiğini tam olarak anlatmamaktadır.⁹ Fakat Xenophon'un bu eserden başka Sokrates'in biyografisini ortaya koymak, tanıtmak için hatırı sayılır üç eser daha yazdığı düşünülürse Schleiermacher'in bu Xenophon'a yönelik eleştirilerinde ne kadar aşırı gittiği açıkça görülecektir. Her ne kadar Xenophon'un eserlerinde geçen Sokrates portresinde felsefi derinlik ve içerik açısından zayıf ve silik bir halk bilgisi tipi çizilmiş olduğu söylene de, Sokrates'i ve fikirlerini tanımak için bu eserlerin bir kenara bırakılması mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden olsa gerek Yaman Örs, Xenophon'un *Şölen ve Sokrates'in Savunması* adlı eserlerinin çevirisine yazdığı önsözde şunları söylemektedir: "Bir asker ve idareci olan Xenophon'dan tabiatıyla Platon'un ifade kudreti beklenemez... Ancak bu eser bize idealize edilmiş bir Sokrates'i değil, etten ve kemikten Sokrates'i, hiç değilse bir açıdan, gösterebilmektedir... Xenophon olayları süslemesini bilmeyen bir askerdi. (Yazdığı kitabının) değerinin en büyük kısmı da bundan gelmektedir."¹⁰

2- Platon'un Sokrates'i: Xenophon'un Sokrates'i anlatan yazılarına karşı bir eleştiri geleneği başlatan Schleiermacher'e göre onun, Sokrates'i genel olarak tanıtmak ve fikirlerini ortaya koymak yerine, onu tutucu, uzlaşmacı ve sıradan bir halk öğretmeni olarak resmetmesi tamamen yanlıştı. Çünkü, böyle sıradan biri olarak gösterilen Sokrates'in kendisinden sonra onca filozof ve düşünürü etkilemesi pek anlaşılır gibi değildir.¹¹ Aslında, yukarıda geçtiği gibi, Sokrates portresine yönelik ilk eleştiri sert bir biçimde Aristoteles tarafından hem Xenophon'a hem de Platona karşı İlkçağ'da başlatılmıştı. Fakat Aristoteles burada, daha çok bu iki talebenin hocalarını övmeye yönelik tutumlarını saygısızca yerden yere vurmıştır.¹² Bu yüzden, onun bu eleştirisinin hatırı sayılır bir etki bıraktığını söylemek pek kolay değildir. Sokrates'in bu iki öğrencisi onun daha önceki filozoflara göre daha ayrıntılı olarak tanınmasına yardımcı olmuşlardır ama sundukları Sokrates portreleri birbirine uymadığı için aynı zamanda *Sokrates sorunu*'nun doğmasına sebep olmuştur¹³.

⁸ Xenophon, *Sokrates'ten Anılar*, Çev. Candan Şentuna, Ankara 1994, s. 22.

⁹ Dorion, *Sokrates*, Çev. M. Nedim Demirtaş, Ankara 2004, s. 22.

¹⁰ Xenophon, *Şölen ve Sokrates'in Savunması*, Çev. Yaman Örs, İstanbul 1962, s. 9, 11, 13.

¹¹ Dorion, a. g. e., s. 23.

¹² Dorion, a. g. e., s. 114.

¹³ Weber, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul 1991, s. 42.

Çağımızda, “Asıl Sokrates Platon’un Sokrates’idir” şeklinde özetlenebilecek görüşleri öne çıkaran felsefe tarihi yazarının en önemli delilleri de, Platon’un *Mektuplar* adlı eserinde geçen ve bizzat kendisini kast ederek söylediği şu cümledir: “Platon’un yazılı bir eseri yoktur, olmayacaktır da. Onun olduğu söylenen eserler Sokrates’in -o güzel gençlik çağındaki Sokrates’in- eserleridir.”¹⁴ Taylor başta olmak üzere bazı felsefe tarihçileri bu yargıdan hareketle, hemen hemen Platon’un bütün diyaloglarında geçen görüşleri Sokrates’e ait olan fikirlerin bir şerhi olarak sunmaya çalışmışlardır, diyebiliriz. Sözgelimi, Taylor, “...Platon’un Sokrates’i baştan sona, gerçeğin ve öğrenmenin peşinde koşan bir filozof olarak sunduğuna; böylesi bir Sokrates portresinin ortaya çıkmasını sağlayan bireysel çalışmaların Sokrates’in felsefi etkinliğinin gerçek bir tablosunu ortaya koyacağına inanıyorum.”¹⁵ Diyerek bu fikri destekler görünmektedir.

Bu tutumla yazan felsefe tarihçilerine karşı çıkan bazı felsefeciler ise bu bakış açısını çok aşırı bir iyimserlik olarak eleştirmişler ve biraz daha makul olarak gördükleri bir orta yol tutarak, sadece Platon’un bazı eserlerinin Sokrates’e ait fikirlerle yazıldığını savunmuşlardır. Bu yüzden, bu felsefe tarihçileri Platon’a ait olan diyaloglardan hangilerinin *Gençlik Diyalogları* olduğunu tespit etmeye yönelmişlerdir. Bu konuda yapılan ciddi çalışmaların bir ürünü olarak bazı araştırmacılar Platon’un *Gençlik Diyalogları* adı verilen diyaloglar serisine *Sokratik Diyaloglar* demeyi tercih etmişlerdir. Bu son gruba ait olan düşünür ve yazarlar, *Sokrates sorunu* denince “Kimin Sokrates portresi daha doğrudur?” sorusu yerine, “Platon’un hangi eserlerinde geçen fikirler Sokrates’e aittir?” diye sormaya başlamışlardır¹⁶. Dil ve tarih çalışmalarının da yardımıyla, Platon’un hangi diyaloglarının kendisine, hangilerinin Sokrates’e ait olduğunu bulmaya çalışan çok ciddi çalışmalar yapılmıştır.

3- Aristoteles’in Sokrates’i: Alfred Weber (1858-1968)’e göre, Xenophon ile Platon, hocaları Sokrates’i birbirinden farklı olarak kendi anlayış ve felsefi güçlerine göre değiştirerek resmetmişlerdir. Bu yüzden, asıl objektif Sokrates portresi, onlardan birine değil tarafsızlığı kesin olduğu bilinen Aristoteles’e aittir. Weber aynen şöyle der: “Bereket versin ki, iki tilmizin çok ayrıntılı, ama bazen kesin olmayan verilerinden başka, kısa olmakla beraber, hiç olmazsa tarafsızlığı kesin olan Aristoteles’in hükmüne sahibiz.”¹⁷ Çünkü o, Xenophon ve Platon gibi Sokrates’e duygusal olarak bağlı olmadığı için, onların hocalarını savunduğu gibi bir savunma yapmak, bir minnet duygusu ile hareket etmek zorunda değildi. Bu yüzden Aristoteles, ona eleştirel yaklaşmış ve onun “İnsan bile bile kötülük işlemez” prensibi başta olmak üzere pek çok

¹⁴ Platon, *Mektuplar*, 314-e, Çev. İrfan Şahinbaş, İstanbul 1997, s. 10. Bazı kaynaklarda ise bu son kısım, “...bu yazılar gençleşmiş ve güzelleşmiş Sokrates’ten başkası değildir.” şeklinde çevrilmektedir.

¹⁵ Taylor, *Sokrates*, Çev. Cemal Atilla, İstanbul 2002, s. 54.

¹⁶ Bkz. Lazslo Versényi, *Sokratik Hümanizm*, Ankara 1989, s. 179- 186.

¹⁷ Weber, a. g. e., s 42.

görüşünü eleştirmiştir.¹⁸

Her ne kadar Aristoteles bilimsel bir araştırma yaparak, Sokrates ile ilgili fikirleri bir sistem dahilinde toplayıp tahlil etse de üç temel sebepten dolayı, çalışmalarının Sokrates portresi oluşturmada yetersiz kaldığı eleştirisinden kurtulamamıştır. Bunlardan birincisi, kendisinin Sokrates'in ölümünden 33 yıl sonra (M. Ö. 367) Atina'ya gelmesi onun Sokrates'e ilişkin maddi şahitliğini imkansız kılmaktadır; ikincisi, Sokrates'e ilişkin yazdıklarını sadece kendisi açısından Sokrates'in önemli gördüğü yönleriyle sınırlaması; üçüncüsü ise, malzemesini Sokrates'le ilgili olarak ciddi tenkide tabi tuttuğu Platon'un diyaloglarından devşirmiş olmasıdır. İşte bu üç sebepten ötürü, onun Sokrates'i anlatan yazıları indirgemeci bir yaklaşım olarak görülmüş ve çizdiği Sokrates portresinin objektifliği tartışılmıştır. Mesela; Aristoteles'in eserlerinde Sokrates'e yönelik olarak aktardığı bilgilerde onun felsefesinin belkemiğini oluşturan ahlâk anlayışından hemen hemen hiç bahsetmemesi, onun bu seçmeci tutumunun bir yansıması olarak görülebilir.¹⁹

Ama Aristoteles'in çizdiği Sokrates portresine baktığımızda, Platon ve Xenophon'a göre onun orta bir yol izleyerek, Sokrates'in teoriye karşı ilgisiz olmamakla birlikte - Platon'un yansıttığından farklı olarak- derin metafizik konularla ilgilenmediğini de ortaya koymaya çalıştığını görüyoruz.²⁰ Bunun yanında Sokrates'i tümevarımcı konuşmaları ve genel kavramları tanımlama çabaları açısından alkışlamakta ve onun mantık ve epistemolojiye yaptığı katkılardan dolayı da bilimin öncüsü olduğuna işaret etmektedir.²¹ Aristoteles, Sokrates ile ilgili olarak şu genel değerlendirmede bulunuyor: "...Sokrates, ahlaksal konularla meşgul olmakta ve bir bütün olarak doğal dünyayı bir yana bırakıp tümeli bu ahlaksal konularda aramaktaydı. O, düşünceyi tanımlar üzerine yoğunlaştıran ilk kişi olmuştur. Platon onun düşüncesini kabul etti. Ancak ilk eğitimi onu bu tümelin duyuşsal şeylerden ayrı bir düzene ait gerçeklikler içinde bulunması gerektiği düşüncesine götürdü... Böylece o, bu diğer türden şeylere idealar adını verdi."²² Yenişehirlioğlu bu durumu şu cümleyle özetlemektedir: "...evrenselliğe kavuşma olgusu, Platon'un idealar kuramının odak noktası olup aynı zamanda Sokrates diyalektiğinin Platon diyalektiğine dönüşmesi, bu diyalektik içinde eritilmesi ve özümsemesidir."²³

Her şeye rağmen, Aristoteles de, sistemi içerisinde Sokrates felsefesine yeterince önem vermediği²⁴ ve onun görüşlerini kendi felsefesini izah etmek için kullandığı eleştirisinden kurtulamamıştır. Ama yine de o, Xenophon gibi Sokrates'in bütün

¹⁸ Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, C. III, Cambridge 1969, s. 38.

¹⁹ Dorion, a. g. e., 107-109.

²⁰ Copleston, a. g. e., s. 128, 129.

²¹ Copleston, a. g. e., s. 136.

²² Aristoteles, *Metafizik*, 987 b, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul 1996, s. 108, 109.

²³ Yenişehirlioğlu, *Felsefe ve Diyalektik*, Ankara, 1996, s. 107.

²⁴ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, C. IV, s. 265.

çabasının ahlak konusuna yönelik olduğunu ve asıl amacının doğa değil insanların eğitimlerine yönelik olduğunu vurgulamakla bir ortak görüş birliği sağlanmasına zemin hazırlamıştır.

Aristoteles'in, Platon'un bazı erken dönemde yazılmış diyalogları hariç diğer eserlerindeki görüşlerin Sokrates'e değil bizzat Platon'un kendisine ait olduğunu vurgulayan ilk felsefe tarihçisi olması, tarihi Sokrates'i tanımaya yönelik önemli katkılar sağlamıştır. Fakat Aristoteles'in Sokrates'i ahlakçı yönünden ziyade bilgi felsefecisi yönüyle öne çıkarması kendi fikirlerini Sokrates'e mal etmek ve onun aracılığıyla meşruluk kazanmak olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. Halbuki, Sokrates'e aitmiş gibi gösterilen epistemolojik fikirler Platon'a aittir.²⁵ Ayrıca Aristoteles *Metafizik*'te: "Sokrates özü aramaktaydı; çünkü o kıyaslar yapmak istiyordu" diyerek onu özün ve mantığın peşinde biri olarak göstermesi²⁶ de ciddi olarak eleştirilmiştir. Bundan başka Aristoteles'in Sokrates'in ahlak anlayışına ve biyografisine ilişkin verdiği bazı bilgiler de tartışma konusu olmuştur. Fakat her şeye rağmen, onun Sokrates felsefesine ilişkin değerlendirmeleri ve eleştirileri *Sokrates sorununun* daha sağlıklı bir zeminde tartışılmasına imkan hazırlamıştır, diyebiliriz.

4- Aristophanes'in Sokrates'i: Sokrates ile ilgili bilgi aktaran tarihi kaynakların yazarları arasında sadece Aristophanes onu küçük yaşından beri tanımaktaydı. Sokrates hayatta iken kendisi ile ilgili olarak yazılan tek eser Aristophanes'in *Bulutlar* adlı kitabıdır²⁷. Öyle ki, daha Sokrates 46 yaşındayken²⁸ 423 yılında *Bulutlar* adlı tiyatro oyununu yazmış ve bu eserde Sokrates'i, bir sofist gibi değerleri reddeden, dini küçümseyen, tanrılara saygısızlık eden, para karşılığında retorik öğreten ve mülkiyet haklarına karşı olduğunu bildiren kötü, gülünç ve perişan bir kişi olarak tanıtmıştır. Alfred Weber'in değerlendirmelerine göre, o dönem için muhafazakar olarak bilinen Aristophanes, *Bulutlar* adlı eseriyle, çok önceden Sokrates'i siyasi bakımdan şüpheli ve gülünç hale koymuş ve daha sonra da M. S. 399 yılında, devletin resmi tanrılarını inkar etmek ve gençlerin ahlakını bozmak gibi suçlamalarla idam edilmesinin yolunu hazırlamıştır.²⁹ Bu olay da Sokrates ile ilgili pek çok kaynakta birbirine yakın içerikle birlikte yer almıştır. Mesela; Xenophon, aynen Platon gibi bu konuda Sokrates'e haksızlık edildiğini öne sürmüş, "Hiç kimse hiçbir zaman Sokrates'in ne dine karşı ne de din dışı bir şey yaptığını görmüş ya da duymuş değildir"³⁰ ifadesini kullanmıştır. Görünen o ki, o dönem için muhafazakar olarak bilinen Aristophanes, devrinde çok yaygın olan sofistlerin septik tutumları ve Sokrates'in de bazı sofistlerle olan arkadaşlığı yüzünden onların çevresinde görülmesi, onun da bir sofist gibi resmedilmesine ve

²⁵ Dorion, a. g. e., s.109.

²⁶ Aristoteles, a. g. e., 1078 b, s. 540.

²⁷ *The Oxford Companion to Philosophy*, ed. By Ted Honderich, Oxford, New York, 1995, s. 836.

²⁸ Dorion, a. g. e., s. 12.

²⁹ Weber, a. g. e., s. 42.

³⁰ Xenophon, *Sokrates'ten Anılar*, s. 13.

kurulu devlet düzeni ile değerlerine başkaldıran bir filozof olarak tasvir edilmesine yol açmıştır. Bu konu ile ilgili olarak Cemil Sena (1894-1981) Felsefe Ansiklopedisi adlı eserinde şu yerinde açıklamayı yapmaktadır: "O (Arisophan) halk dini üzerinde işleyip duran felsefeyi alçalmanın başlıca nedeni sayıyor ve hemen tüm filozofların sofist olduklarına inanıyor ve bunların imansız olduklarını kabul ediyordu."³¹

Sokrates'e *Bulutlar* adlı bu eserine adını veren bir diğer suçlama ise, hava, boşluk, bulutlar ve kaos gibi kavramları kullanarak, doğa olaylarını tanrıları için içine katmayarak, doğal yollarla açıklamaya çalışmasıdır ki bu geleneksel halk dinini yıkmaya çabası olarak yorumlanmıştır. Bu inancın aynı zamanda, günahkarların cezalandırılmasını ortadan kaldırmak olarak yorumlanması ve sofistlerin savunduğu ahlâksızlığa zemin hazırlayan bir sapma olarak değerlendirilmesi, Sokrates'in idama mahkum edilmesinin gerekçelerini oluşturmuştu. İş bununla da kalmayıp, Sokrates, gençleri borçlarını ödememe, anne ve babalarının sözünü dinlememe gibi konularda baştan çıkarıcı eğitim sunmakla da suçlanmıştır.³² İşte, Sokrates'i suçlayan bu yargıların ve onun idam edilmesi yönünde oy kullanan jüri üyelerinin Atina'da yıllarca sahnelenen bu oyunlardan etkilenmiş olduğu da dikkate alınmadıkça Sokrates'in niçin ölüme mahkum edildiği tam olarak anlaşılabilir.

Aristophanes, *Bulutlar* adlı bu eserinde kısaca, Sokrates'i, iyiyi kötü, kötüyü iyi, haklıyı haksız, haksızı haklı gösterme sanatı olan bir retorik ustası, her şeyi doğa ile anlatan, Anaksagoras (M.Ö. 500-428) gibi bir materyalist bilgin ve dünyaya önem vermeyen, bir asketik gibi aç ve perişan bir ahlâk öğretmeni olarak sunmaktadır. Guthrie (1906-1981)'ye göre, bu açıklamalara bakarsak, sofist, materyalist ve asketik gibi üç ayrı insan tipini kendinde toplamış, ilginç bir Sokrates kişiliği ile karşılaşırız ki, bu üç tipin hiçbiri Sokrates'e uymamaktadır. Mesela; onun sofistlerle arkadaşlık etmesine rağmen para ile ders vermemesi ve onlara bilinemezci yaklaşımlarından dolayı karşı olması onun kesinlikle sofist olmadığını göstermektedir. İkinci suçlamaya gelince, hem Xenophon hem de Platon'un Sokrates'in gençliğinde doğa felsefesi ile uğraşmış olduğunu açıkça belirtmişler, fakat daha sonra tamamen kendini insan felsefesine adanmış ve ahlâk felsefesinde karar kıldığını bildirmişlerdir. Aristophanes'in Sokrates ile ilgili olarak öne sürdüğü diğer bir özelliği olan dünyaya kıymet vermeme ise Guthrie'ye göre ancak bir yönüyle doğrudur. Ancak, Sokrates'in yoksulluğu bir seçim değil bir sonuçtur. Yani, Sokrates'e yönelik yukarıda geçen bu üç tipten doğruya birazcık yakın olan Sokrates'in bu yönüyle ifade edilebilecek olan fakirliği olarak gösterilebilir.³³ Hatta Platon, *Sokrates'in Savunması* adlı diyalogunda Sokrates'in ağzından ısrarla şu cümlenin çıktığını vurgulamıştır: "...davacılarım, utanmazlıklarımı iyice ileriye götürüp, herhangi bir kimseden herhangi bir zamanda para aldığımı ya da

³¹ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, İstanbul 1976, 4. Cilt, s. 275.

³² Cevizci, a. g. e., s. 179-181.

³³ Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, C. III, Cambridge 1969, s. 372.

para rica ettiğimi ispatlayacak bir kanıt getirmemişlerdir; oysa ben diyorum ki, doğruyu, yoksulluğumu açıklamakla bu konuda yeterli bir kanıt (olarak) sunmuş bulunuyorum.”³⁴

Aristophanes’in *Bulutlar* adlı eserinde Sokrates’i hem diğer sofistler gibi para karşılığı ders veren birisi olarak göstermesi hem de dünyaya değer vermeyen, dünya nimetlerinden istifade etmeyen rezil ve yoksul bir hayat süren bir sofist olarak göstermesi, zaten açık bir çelişkiye işaret etmektedir. Öyle ya, Sokrates, hem diğer sofistler gibi para karşılığında dersler veriyor, bu derslere çok büyük rağbet olduğu için de çok para kazanıyor, hem de fakir, perişan ve rezil bir hayat yaşıyor! Halbuki Sokrates ile ilgili diğer kaynakların hepsi, Sokrates’in kesinlikle dersleri karşılığında para almadığı, böyle davranan sofistlere açıkça karşı çıktığı ve bu yüzden zorluk ve sıkıntı içinde bir hayat sürdürdüğü konusunda hemfikirlerdir.

Çağdaş felsefe tarihi yazarlardan olan Versenyi’nin söylediklerine bakacak olursak, Aristophanes ve diğer bazı Sokrates düşmanlarının durumu biraz farklı yorumlanabilir; daha doğrusu onların niçin Sokrates’e karşı bu kadar aşırı bir kin tuttukları daha kolay anlaşılabilir. Şöyle ki: M. Ö. 5. yüzyıl Grek aydınlanmasının getirdiği çalkantılardan rahatsız olan Aristophanes gibi bazı muhafazakarların tepkileri, toplumsal bütünlüğü koruma refleksinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzden, *Bulutlar* adlı eserde karşımıza çıkan Sokrates tipi, tarihsel Sokrates’i değil, genel olarak negatif algılanan, çoğunluğu sofist olan Atinalı filozof tipini temsil etmekteydi. Atinalıların kendi şehirlerinde tanıdıkları bu filozofun (Sokrates) adı bütün filozofları temsil etmesi için *Bulutlar* adlı bu tiyatro oyununa konu olmuş gibi görüyor. Yani; Aristophanes’in bu eserdeki *Sokrates* adlandırması genel olarak negatif bir imaja sahip olan herhangi bir filozofu temsil etmekteydi. Ayrıca bu eserin bir tiyatro eseri olması ve komedi tarzında yazılması da ister istemez içindeki abartıları normal karşılamak gerektiği şeklinde ifade edilmiştir. Bu yüzden, Aristophanes’in asıl amacı, Sokrates’e saldırmak olmayıp, genel olarak Atina site devleti için düzen bozucu olarak algılanan filozoflara saldırmaktır. Bu eserde geçen *Sokrates* sadece o dönem filozofları temsil eden bir ad ve simgeden başka bir şey değildir. Çünkü o devirde filozof dendiğinde ilk akla gelen kişi Sokrates idi. Onun şahsında, Anaksagoras maddeciliği, sofist değer tanımazlığı ve şüpheciliği ile Sokrates’in ahlakçılığı bir şahısta birleştirilerek sunulmuştur. Haliyle bu eser de tarihî Sokrates’i bütünüyle temsil etmemektedir.³⁵

II- PLATON’UN HANGİ ESERLERİ SOKRATESÇİ SAYILIR?

Aristoteles *Poetika* adlı eserinde, Sokratik diyalogların MÖ beşinci yüzyılda Sicilya’da meşhur olan baba ve oğul olan Sophron ile Xenarchus arasında geçen henüz ismi konmamış bir tarzı gösterdiğinden hareketle bunların tarihsel gerçeklikten ziyade kurgusal unsurlar taşıdıklarını ima etmektedir. Ama Sokratik diyalogların o dönem

³⁴ Platon, *Sokrates’in Savunması*, Çev. Cüneyt Çetinkaya, İstanbul 2004. s. 108.

³⁵ Cevizci, a. g. e., s. 179-181.

Atina'sında yaşamış olan gerçek şahıslar arasında geçmiş olması Aristo'nun bu imasının doğruluk ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.³⁶

Sokrates'in fikir portresini oluşturmak için hareket noktası olarak Platon'un fikirleri ölçü alınmalıdır demek, tek başına Sokrates sorununun çözüldüğü anlamına gelmez. Çünkü, Platon'un hemen hemen bütün diyaloglarında konuşan Sokrates olduğu için bu diyaloglardan hangisinde işlenen fikirlerin gerçekten Sokrates'e ait olduğu bilinmemektedir. O halde, "Sokrates Sorunu" nun tatmin edici bir sonuca ulaşması için öncelikle ne yapıp- edip bu diyalogların hangilerinin Platon'a hangilerinin hocası Sokrates'e ait olduğunun ana hatlarıyla tespit edilmesi hayati bir önem taşımaktaydı. Zaten bu yüzden, bu sorunla ilgilenen felsefe tarihçileri ağırlıklı olarak bu konu üzerinde yoğunlaşmış ve Platon'un eserlerini çeşitli açılardan sınıflayarak hiç olmazsa ana fikir olarak Sokrates'e ait olan eserlerin hangileri olduğunu aramaya koyulmuşlardır. Şimdi bu konuda ulaşılmış olan genel kanaati ifade etmeye çalışalım.

Platon'un diyalogları özellikle Sokrates'in felsefesini tespit için kalkış noktası olarak kullanılacaksa, şu hususlara mutlaka dikkat etmek gerekecektir: Başta *Sokrates'in Savunması*' olmak üzere, Platon'un Gençlik diyalogları, *İon*, *Kharmides*, *Phaidon*, *Lakhes*, *Euthhyphro*, *Kriton*, *Lysis* ve *Protogaras*, Sokrates'in fikirlerini tanımak ve tanıtmak için merkeze alınmalıdır. Yukarıda adı geçen Sokratik Diyaloglar hem biçim hem de içerik olarak birbirleriyle uyuşur ve birbirlerini tamamlar. Bazı kaynaklar bu listeye *Küçük Hippias* ve *Gorgias*'i³⁷ da eklerler ama bazıları bunları geçiş dönemi kategorisinde sayar ve sadece bazı kısımları açısından Sokratik Diyaloglar içine koyarlar.

Bunlardan başka, bazı diyalogları ise sadece bazı kısımları itibariyle Sokratik fikirleri temsil eden gruba yerleştirilirler. Mesela, *Devlet* diyalogunun: 3., 6., 8. ve 9. kitapları ile ölünün yargılanması, iyi ve haz ilişkisini anlatan kısımlar hariç olmak üzere- *Gorgias*, diyalogları bu gruptandır. Bunlardan başka, ruhun ölümsüzlüğü konusunu işleyen kısmı hariç olmak üzere *Menon* diyalogu, Sokrates'in diyaloga henüz katılmadığı başlangıç anında işlenen büyük gizler konusu hariç *Şölen* diyalogu da bir kısmı itibarıyla Sokratesçi olan diyaloglara dahil edilebilirler. Adı geçen bu son grup diyaloglar, kesin olarak Sokratik sayılan diyaloglarla en azından bir çatışma ve çelişki içinde olmadıkları için Sokratesçi fikirleri temsil eden diyaloglar içinde yer almışlardır. Sokrates'in biyografisini ve görüşlerini anlamak için, Platon'un kendine ait fikirlerini işlemekle birlikte, içerisinde Sokrates portresinin çizildiği eserlere de müracaat etmek gerekmektedir. Bu anlamda, *Theaitetos* ve *Parmenides* diyaloglarında geçen Sokrates'i tanıtan ilgili kısımlar ile *Kriton*, *Phaidon* ve *Şölen*'de çizilen Sokrates portreleri de Sokrates'in felsefesini oluşturmak için mutlaka yukarıda geçen Sokratesçi diyaloglara

³⁶ Taylor, a. g. e., s. 34.

³⁷ Vlastos, a. g. e., s. 46.

eklenmeli.³⁸ Sokrates'in biyografisi ve felsefesini Platon'a dayanarak kurmak isteyen bir kimse, mutlaka üzerinde az çok konsensüs sağlanmış bu referanslara uymak durumundadır.

Bu konudaki tartışmalar bu şekilde uzayıp giderken, Almanya'da bir grup felsefeci bir adım daha ileri giderek *Sokrates sorununun* çözümüne yönelik bir nevi pesimist bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bunlara göre, Sokrates diyalogları sanal konuşmalardır ve *Sokrates sorunu* denen şey de gerçek bir sorun değildir, çünkü doğrudan tanıklar olarak öne çıkan Xenophon ve Sokrates'in doğrudan Sokrates'e ait olan bir aktarım yapmamışlardır. Bu görüşte olan yazarlara göre, Sokratik kaynaklardan hiçbirini, kendi başını Sokrates'in portresini çizmek için kalkış noktası yapamayız. Hatta tanıkların birbiri ile uyumlu olması bile otantik Sokrates portresi oluşturmaya yetmeyecektir. Böylece, bu felsefeciler, Xenophon'un Sokrates'i yanında Platon'un Sokrates'ini, hatta diğerlerine göre daha çok olumlu olarak değerlendiren Aristoteles'in Sokrates'ini izleyerek tarihi Sokrates kimliğine ilişkin bir doktrine ulaşamayız,³⁹ sonucuna ulaşmışlardır.

SONUÇ

Sokrates portresinin bu kadar karmaşık gözükmemesinin, daha doğrusu tam olarak çizilememesinin asıl sebebi, bir portreyi çizmek için gerekli olan bir sabit noktanın tek bir kaynaktan bulunmamasıdır. Bunun yanında, ikinci bir portre çizme yönteminin olduğunu da unutmamak gerekir. O da, eşkali belirleme yöntemi olarak adlandırabileceğimiz bir yöntemdir ki bir portrenin prototipi yoksa, eşkale yönelik olarak gelen ortak bilgilerin ustaca birleştirilmesi sonucuna dayanır. Kanaatimce, Platon ve Xenophon gibi Sokrates'in öğrencisi olan ilk şahitler ile Aristoteles ve Aristophanes gibi yazarların eserlerinde, içerik, form ve çerçeve konular olarak Sokrates portresini çizmek için yeterince ortak nokta bulmak mümkündür.

Bu tespite dayanarak, şu değerlendirmelerin yapılması mümkündür: Tek bir Sokratesçi kaynağa dayanarak tarihsel Sokrates portresi çizmek mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden, Xenophon'un çizdiği halk öğretmeni, ahlâkçı ve bilge Sokrates portresine, Platon'un çizdiği filozof ve metafizik derinliği olan Sokrates portresi ve Aristoteles'in çizdiği mantıkçı ve bilgi felsefeci Sokrates portresi eklenmelidir. Fakat bu dar anlamda bir eklektik yaklaşım değil, bir sentez çabasını gerektirmektedir. Bu yolla yapılan ciddi çalışmalar, bir bütün olarak Sokrates'in tam resmini vermese bile, genel olarak onun yaşam ve fikir çerçevesini gösterebilir. Bu üç kaynağa dayanarak çizilecek portreye -Sokrates'e açıkça karşı olan, ona yönelik çok olumsuz ve aşağılayıcı bir dil kullanan, hatta onunla düpedüz alay eden- Aristophanes ve benzeri yazarların anlattıkları ile içinde tarihi ve antropolojik gerçeklerle çelişmeyen

³⁸ Versényi, a. g. e., s. 179- 183.

³⁹ Dorion, a. g. e., s. 25, 26.

Sokrates'e ait çağın özelliklerini yansıtan başka kaynaklardaki bilgileri de eklemek mümkündür. Böylesi bir çalışmayı yapacak kimseleri köklü hatalara düşmekten koruyacak tarihi malzeme ise şu ana kadar *Sokrates sorunu* üzerine yapılan tartışmalar vesilesiyle kaleme alınan yazılarda ziyadesiyle mevcuttur.

Ayrıca, bu eleştiri ve değerlendirmeleri göz önünde tutarsak, artık *Sokrates sorununun* çözümü için, kimin Sokrates portresi tarihsel Sokrates'i doğru temsil etmektedir? diye sormak yerine, Sokrates'in biyografisi ve fikirlerinin hangi yönünü hangi Sokratik kaynak daha tatmin edici ve tutarlı olarak cevaplamaktadır? diye sormak daha doğru gözükmektedir. Bu da kaçınılmaz olarak, sentezci bir yaklaşım yanında seçmeci bir yaklaşımı da beraberinde getirmektedir. Sokrates sorunu üzerine yazılanlara bir bütün olarak bakacak olursak, felsefe tarihçilerinin buna mecbur olduklarını kolayca anlayabiliriz. Öyleyse, Sokrates üzerine yapılacak bir çalışma, yukarıda adı geçen eserlere ister istemez seçmeci ve sentezci yaklaşmayı ve bunlara ilaveten diğer tarihî ve lengüistik delillere de dayanmayı mecbur kılmaktadır. Daha sonra, ayrıntılar için sabırla antik ve çağdaş kaynaklardan ve yorumlardan yararlanarak başta silik olan bu portrenin içeriğini doldurmak, tonlarını belirginleştirmek ve ayrıntılarını özenle çizmek mümkündür.

Bu portrenin oluşması için, en azından, şu ana kadar ulaşılan ve üzerinde uzlaşma sağlanan bilgilere dayanarak Sokrates'in nasıl birisi olmadığını söylememiz mümkündür. Sokrates, ne sıradan bir halk bilgisi ne de bugünkü anlamda teorik fikirler üreten, pratik cephesi olmayan kuramsal bir felsefecidir. Sokrates'in mantıklı ve tutarlı düşünmeye önem veren ve doğru tanımlara ulaşmaya çalışan biri olduğu doğrudur ama o, teknik anlamda bir mantıkçı da değildir. Sokrates bir ahlakçı olarak dinî konularla ilgilenmiş, *iman* ve *Tanrı* kavramını konu edinmiş olmasına rağmen bir peygamber ya da din kurucusu da sayılamaz.

Sonuç olarak, sorunsuz bir Sokrates portresi çizmenin hiçbir zaman mümkün olamaz, ama onu temel çizgileriyle anlatan, ona çok benzeyen, hiç olmazsa onu andıran bir portre çizmek mümkündür. Fakat bu portre her zaman değişmeye, yenilenmeye ve yavaş da olsa gerçek Sokrates portresine yaklaşmaya doğru ilerleme gösterebilir. Yani, Sokrates portresi granit taştan yapılmış, bitmiş bir heykel olmayıp, çamuru yeniden karılan, zihinlerde belli belirsiz önceden var olagelmiş kadim Sokrates prototipine çok aykırı olmayacak şekilde, her çağın hakim paradigmalarına göre oluşmuş dille ifade edilecek bir tarzda tekrar işlenen bir heykel olarak oluşmaya devam edecektir. Elinizdeki bu makalede öne çıkan kaynaklar ve ulaşılan sonuçlar aynı zamanda, Sokrates biyografisi ve felsefesi üzerine yapılacak bir çalışma için bir önsöz denemesi olarak da okunabilir.

Abstract

Problem of Socrates

While historians of philosophy are writing on Socrates' biography and searching for his philosophy, they can come across a difficulty which had never been seen in any

philosopher and thinker. This difficulty does not come from only since Socrates wrote nothing but at the same time stems from the writings of the most varied characters of those Socratic philosophers and ancient writers. Since they either set forth their ideas into Socrates' mouth or employed Socrates' ideas for the touchstone for only their own philosophical assumptions. As a result of this, Socrates' own ideas turned into paradoxical nature and the 'Problem of Socrates' emerged. Hence, the final purpose of this paper is to spell out and shed light to this so-called 'Problem of Socrates' by analysis in detail.

Key Words: Socrates, Problem of Socrates, Socratic dialogs.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996.
- Benson, *Socratic Wisdom*, Oxford University Press, New York & Oxford, 2000.
- Cevizci, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Asa, Bursa, 2006.
- Copleston, Frederic, *Ön Sokratikler ve Sokrates*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea, İstanbul, 1990.
- Dorion, Louis-André, *Sokrates*, Çev. M. Nedim Demirtaş, Dost Kitabevi, Ankara, 2004.
- Guthrie, W. K.C., *A History of Grek Philosophy*, C. III, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.
- Guthrie, W. K. C., *Socrates*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- The Oxford Companion to Philosophy*, Ed. By Ted Honderich, Oxford University Press, Oxford & New York, 1995.
- Platon, *Mektuplar*, Çev. İrfan Şahinbaş, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.
- Platon, *Sokrates'in Savunması*, Bordo- Siyah, Çev. Cüneyt Çetinkaya, İstanbul, 2004.
- Sena, Cemil, *Filozoflar Ansiklopedisi*, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.
- Taylor, C. C. W., *Sokrates*, Çev. Cemal Atilla, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Versényi, Lazslo, *Sokratik Hürmanizm*, Çev. Ahmet Cevizci, Sentez Yayıncılık, Ankara, 1989.
- Vlastos, Gregory, *Socrates*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1991.
- Xenophon, *Sokrates'ten Anılar*, Çev. Candan Şentuna, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.
- Xenophon, *Şölen ve Sokrates'in Savunması*, Çev. Yaman Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1962.
- Yenişehirlioğlu, Şahin, *Felsefe ve Diyalektik*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1996.